

sA NkhyatattvakaumudI

——
साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी

——
Document Information

Text title : sAMkhyatattvakaumudI

File name : sAMkhyatattvakaumudI.itx

Category : major_works

Location : doc_z_misc_major_works

Transliterated by : Dhaval Patel drdhaval2785 at gmail.com

Proofread by : Dhaval Patel drdhaval2785 at gmail.com

Source : sAnkhyasaNgrahaH 1918

Latest update : September 15, 2014

Send corrections to : sanskrit at cheerful dot c om

This text is prepared by volunteers and is to be used for personal study and research. The file is not to be copied or reposted without permission, for promotion of any website or individuals or for commercial purpose.

Please help to maintain respect for volunteer spirit.

Please note that proofreading is done using Devanagari version and other language/scripts are generated using **sanscript**.

March 24, 2024

sanskritdocuments.org

સાઙ્ખ્યતત્ત્વકૌમુદી

ટત્ત્વકૌમુદિ વિથ્ સન્નિકટ્ નોતેસ્ રજેશ્વર શસ્ત્રિ

કારિકા ૧

અજામેકાં લોહિતશુક્લકૃષ્ણાં

બલ્લીઃ પ્રજાઃ સૃજમાનાં નમામઃ ।

અજા યે તાં જુષમાણાં ભજન્તે

જહત્યેનાં ભુક્તભોગાં નુમસ્તાન્ ॥ ૧ ॥

કપિલાય મહામુનયે મુનયે શિષ્યાય તસ્ય ચાસુરયે ।

પગ્ચશિષ્યાય તથેશ્વરકૃષ્ણાયૈતે નમસ્થામઃ ॥ ૨ ॥

ઇહ ખલુ પ્રતિપિત્સિતમર્થં પ્રતિપાદયન્ પ્રતિપાદયિતાડવધેયવચનો

ભવતિ પ્રેક્ષાવતામ્ । અપ્રતિપિત્સિતમર્થં તુ પ્રતિપાદયન્ 'નાયં

લૌકિકો નાપિ પરીક્ષકઃ' ઇતિ પ્રેક્ષાવદ્ભિરુન્મત્તવદુપેક્ષ્યેત । સ

ચૈષાં પ્રતિપિત્સિતોડર્થો, યો જ્ઞાતઃ સન્ પરમપુરુષાર્થાય કલ્પતે,

ઇતિ પ્રારિપ્સિતશાસ્ત્રવિષયજ્ઞાનસ્ય પરમપુરુષાર્થસાધનહેતુત્વાત્

તદ્વિષયજિજ્ઞાસામવતારયતિ-

॥ દુઃખત્રયાભિઘાતાજિજ્ઞાસા તદઘાતકે હેતૌ ।

દૃષ્ટે સાપાર્થાં ચેત્ નૈકાન્તાત્યન્તતોડભાવાત્ ॥ ૧ ॥ ॥

એવં હિ શાસ્ત્રવિષયો ન જિજ્ઞાસ્યેત યદિ દુઃખં નામ જગતિ ન સ્યાત્,

સદ્ધા ન જિહાસિતમ્, જિહાસિતં વા અશક્યસમુચ્છેદમ્ । અશક્યસમુચ્છેદતા

ચ દ્વેષા- દુઃખસ્ય નિત્યત્વાત્, તદુચ્છેદોપાયપરિજ્ઞાનાદ્ધા ।

શક્યસમુચ્છેદત્વેડપિ ચ શાસ્ત્રવિષયસ્ય જ્ઞાનસ્થાનુપાયભૂતત્વાદ્ધા,

સુકરસ્યોપાયાન્તરસ્ય સદ્ભાવાદ્ધા ॥

તત્ર ન તાવદ્ દુઃખં નાસ્તિ, નાપ્યજિહાસિતમિત્યુક્તમ્- દુઃખત્રયાભિઘાતાદ્

ઇતિ । દુઃખાનાં ત્રયં દુઃખત્રયમ્ । તત્ ખલુ આધ્યાત્મિકમ્, આધિભૌતિકમ્,

आधिदैविकञ्च ।

तत्राध्यात्मिकं द्विविधम्, शारीरं मानसं च । शारीरं वातपित्तश्लेष्माणां
वैषम्यनिमित्तम् ।

मानसं कामक्रोधलोभमोहभयेश्याविषादविषयविशेषादर्शननिबन्धनम् ।
सर्वञ्चैतदान्तरोपायसाध्यत्वादाध्यात्मिकं दुःखम् ।

बाह्योपायसाध्यं दुःखं द्वेषा, आधिभौतिकम्, आधिदैविकञ्च ।

तत्राधिभौतिकं मानुषपशुसरीसृपस्थावरनिमित्तम्, आधिदैविकं तु -
यक्षराक्षसविनायकअलाद्यावेशनिबन्धनम् ॥

तदेतत् प्रत्यात्मवेदनीयं दुःखं रजःपरिणामभेदे न

शक्यते प्रत्याख्यातुम् । तदनेन दुःखत्रयेणान्तःकरणवर्तिना

येतनाशक्तेः प्रतिकूलवेदनीयतयाऽभिसंभन्धोऽभिघात इति । अेतावता

प्रतिकूलवेदनीयत्वं जिज्ञासाहेतुरुक्तः । यद्यपि न सन्निरुध्यते दुःखं,

तथापि तदभिभवः शक्यः कर्तुमित्युपरिष्ठादुपपादयिष्यते ।

तस्मादुपपन्नम् तदपघातेके उेतौ इति । तस्य दुःखत्रयस्य अपघातकः

तदपघातकः । उपसर्जनस्यापि बुद्ध्या सन्निकृष्टस्य तदा परामर्शः ।

अपघातकश्च हेतुः शास्त्रप्रतिपाद्यो, नान्य इत्याशयः ॥

अत्र शङ्कते- दृष्टे साऽपार्था येत् इति ।

अयमर्थः । अस्तु तर्हि दुःखत्रयं, जिज्ञासितं च तद् भवतु, भवतु

य तच्छक्यत्वात्, सत्तां च शास्त्रगम्ये उपायस्तदुच्छेत्तुम् ।

तथाप्यत्र प्रेक्षावतां जिज्ञासा न युक्ता, दृष्टस्यैवोपायस्य

तदुच्छेदकस्य सुकरस्य विद्यमानत्वात्, तच्छक्यत्वात्, सत्तां च

शास्त्रगम्ये उपायस्तदुच्छेत्तुम् । तथाऽप्यत्र प्रेक्षावतां जिज्ञासा न

युक्ता, दृष्टस्यैवोपायस्य तदुच्छेदकस्य सुकरस्य विद्यमानत्वात् ।

तत्त्वज्ञानस्य तु अनेकजन्माभ्यासपरम्पराऽऽयाससाध्यतयाऽतिदुष्करत्वात्

।

तथा य लौकिकानामाभावाकः-

'अक्के येन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत् ॥

इष्टस्यार्थस्य संसिद्धौ किं विद्वान् यत्नमायरेत्' ॥ इति ।

सन्ति योपायाः शतशः शारीरदुःखप्रतीकारायेषत्तरा

भिषजो वरैरुपदिष्टाः । मानसस्यापि सन्तापस्य प्रतीकाराय

मनोज्ञस्त्रीपानभोजनविलेपनवस्त्रालङ्कारादिविषयसम्प्राप्तिरुपायः

સુકરઃ । એવમાધિભૌતિકસ્થાપિ દુઃખસ્ય
નીતિશાસ્ત્રાભ્યાસકુશલતાનિરત્યયસ્થાનાધ્યાસનાદિઃ પ્રતીકારહેતુરીષત્કરઃ ।
તથાડધિદૈવિકસ્થાપિ મણિમન્ત્રૌષધાદ્યુપયોગઃ સુકરઃ પ્રતીકારોપાય ઇતિ ॥

નિરાકરોતિ- ન ઇતિ । કુતઃ ? એકાન્તાત્યન્તતોડભાવાત્ । એકાન્તો -
દુઃખનિવૃત્તેરવશ્યમ્ભાવઃ, અત્યન્તો - નિવૃત્તસ્ય દુઃખસ્ય
પુનરુત્પાદઃ, તથોરેકાન્તાત્યન્તયોરભાવ એકાન્તાત્યન્તતોડભાવઃ ।
ષષ્ઠીસ્થાને સાર્વવિભક્તિકસ્તસિઃ ।

એતદુક્તં ભવતિ યથાવિધિ
રસાયનાદિકામિનીનીતિશાસ્ત્રાભ્યાસમન્ત્રાદ્યુપયોગેડપિ તસ્ય
તસ્યાધ્યાત્મિકાદેદુઃખસ્ય નિવૃત્તેરદર્શનાદ્ અનૈકાન્તિકત્વમ્,
નિવૃત્તસ્થાપિ પુનરુત્પત્તિદર્શનાદ્ અનાત્યન્તિકત્વમ્, ઇતિ સુકરોડપિ
એકાન્તિકાત્યન્તિકદુઃખનિવૃત્તેર્ન દૃષ્ટ ઉપાય ઇતિ નાપાર્થા
જિજ્ઞાસેત્યર્થઃ ॥

યદપિ દુઃખમમડ્ગલમ્, તથાપિ તત્પરિહારાર્થત્વેન તદપઘાતો
મડ્ગલમેવેતિ યુક્તં શાસ્ત્રાદૌ તત્કીર્તનમિતિ ॥ ૧ ॥

કારિકા ૨

સ્યાદેતત્ । મા ભૂદ્ દૃષ્ટ ઉપાયઃ, વૈદિકસ્તુ જ્યોતિષોમાદિઃ
સહસ્રસંવત્સરપર્યન્તઃ કર્મકલાપસ્તાપત્રયમેકાન્તમત્યન્તગ્ચાપનેષ્યતિ ।
શ્રુતિશ્ચ- સ્વર્ગકામો યજેત ઇતિ । સ્વર્ગશ્ચ-

યન્ન દુઃખેન સમ્મિત્રં ન ચ ગ્રસ્તમનન્તરમ્ ।
અભિલાષોપનીતં ચ તત્ સુખં સ્વઃપદાસ્પદમ્ ॥ ઇતિ ।

(તન્ત્રવાર્તિકમ્)

દુઃખવિરોધી સુખવિશેષશ્ચ સ્વર્ગઃ । સ ચ
સ્વસત્તયા સમૂલઘાતમપહન્તિ દુઃખમ્ । ન ચૈષ
ક્ષયી । તથા હિ શ્રૂયતે- 'અપામ સોમમમૃતા અભૂમ
ઇતિ । તત્ક્ષયે કુતોડસ્યામૃતત્વસમ્ભવઃ ? તસ્માદ્વૈદિકસ્થોપાયસ્ય
તાપત્રયપ્રતીકારહેતોર્મુહૂર્તયામાહોરાત્રમાસસંવત્સરનિર્વર્તનીયસ્થાનેકજન્મપરમ્પરાયાસસમ્પાદનીયાત્
વિવેકજ્ઞાનાદ્ ઈષત્કરત્વાત્ પુનરપિ વ્યર્થા જિજ્ઞાસા ઇત્યાશડ્કયાહ-

॥ દૃષ્ટવદાનુશ્રવિકઃ, સ હ્યવિશુદ્ધિક્ષયાતિશયયુક્તઃ ।
તદ્વિપરીતઃ શ્રેયાન્ વ્યક્તાવ્યક્તજ્ઞાવિજ્ઞાનાત્ ॥ ૨ ॥

॥ ॥
 दृष्टं एति । गुरुपाठादनुश्रूयते इत्यनुश्रवो वेदः । अतदुक्तं भवति-
 'श्रूयत एव परं न केनापि क्रियते' एति । तत्र भव आनुश्रविकः ।
 तत्र प्रामो ज्ञात एति यावत् । आनुश्रविकोऽपि कर्मकलापो दृष्टेन तुल्यो
 वर्तते, अकान्तिकात्यन्तिकदुष्प्रतीकारानुपायत्वस्योभयत्रापि तुल्यत्वात् ।
 यद्यपि य आनुश्रविकः एति सामान्याभिधानम्, तथापि कर्मकलापाभिप्रायं
 द्रष्टव्यम्, विवेकज्ञानस्याध्यानुश्रविकत्वात् । तथा य श्रूयते-
 ॥ आत्मा वाऽरे ज्ञातव्यः प्रकृतितो विवेक्तव्यः ॥ (बृहदारण्यक २।४।प),
 ॥ न स पुनरावर्तते ॥ (छान्दोग्य ८।१प) एति ॥

अस्यां प्रतिज्ञायां छेतुमाह- स ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः एति ।
 ॥ अविशुद्धिः ॥ सोमादियागस्य पशुभीजादिवधसाधनता । यथाऽऽह
 स्म भगवान् पञ्चशिपाचार्यः- ॥ स्वल्पः सङ्कुरः सपरिहारः
 सप्रत्यवमर्षः ॥ एति । 'स्वल्पः सङ्कुरो' ज्योतिष्टोमादिजन्मनः
 प्रधानापूर्वस्य स्वल्पेन पशुर्हिसादिजन्मनाऽनर्थछेतुनाऽपूर्वेण सङ्कुरः ।
 'सपरिहारः' क्रियताऽपि प्रायश्चित्तेन परिहर्तुं शक्यः ।
 अथ य प्रमादतः प्रायश्चित्तमपि नाचरितम्, प्रधानकर्मविपाकसमये
 स पच्यते । तथाऽपि यावदसावनर्थं सूते तावत् प्रत्यवमर्षेण
 सङ्घिष्णुतया सङ्घं वर्तत एति ॥ सप्रत्यवमर्षः ॥ मृच्यन्ते हि
 पुण्यसम्भारोपनीतस्वर्गसुधामलाद्दृष्टावगाडिनः कुशलाः पापमात्रोपसादितं
 दुःखवह्निकण्डिकां ॥

न य- मा हिंस्यात् सर्वा भूतानि ॥ एति सामान्यशास्त्रं विशेषशास्त्रेण
 ॥ अग्नीषोमीयं पशुमालभेत ॥ इत्यनेन बाध्यते- एति युक्तम्, विरोधाभावात् ।
 विरोधे हि बलीयसा दुर्बलो बाध्यते । न चेडास्ति कश्चिद्विरोधः,
 भिन्नविषयत्वात् ।
 तथा हि- न हिंस्याद् ॥ एति निषेधेन हिंसाया अनर्थछेतुभावात् ज्ञाप्यते, न
 त्वक्तव्यत्वमपि, अग्नीषोमीयं पशुमालभेत ॥ इत्यनेन तु पशुर्हिसायाः
 क्तवर्थमुच्यते, नानर्थछेतुत्वाभावात्, तथा सति वाक्यभेदप्रसङ्गात् ।
 न यानर्थछेतुत्वकतूपकारकत्वयोः कश्चिद्विरोधोऽस्ति । हिंसा हि
 पुरुषस्य दोषभावक्षयति, क्तोश्चोपकरिष्यतीति ।
 क्षयातिशयो य इलगतावप्युपाये उपचरितौ । क्षयित्वं य स्वगादिः
 'सत्त्वे सति कार्यत्वात्' अनुमितम् । ज्योतिष्टोमादयः स्वर्गमात्रस्य साधनम्,

વાજપેયાદયસ્તુ સ્વારાજ્યસ્યેત્યતિશયયુક્તત્વમ્ । પરસમ્પદુલ્કર્ષો હિ
હીનસમ્પદં પુરુષં દુઃખાકરોતિ ॥

" અપામ સોમમમૃતા અભૂમ " ઇતિ ચામૃતત્વાભિધાનમ્
ચિરસ્થેમાનમુપલક્ષયતિ । યદાહુઃ-

" આભૂતસમ્પલવં સ્થાનમમૃતત્વં હિ ભાષ્યતે " ઇતિ ॥

અત એવ ચ શ્રુતિઃ-

" ન કર્મણા ન પ્રજયા ધનેન ત્યાગેનૈકેનામૃતત્વમાનશુઃ ।
પરેણ નાકં નિહિતં ગુહ્યાયાં વિભ્રાજતે યદ્યતયો વિશન્તિ " ઇતિ (મહાનારાયણ,
૧૦ | પ) ।

તથા કર્મણા મૃત્યુમૃષયો નિષેદુઃ પ્રજાવન્તો દ્રવિણમીહમાનાઃ ।

તથા પરે ઋષયો યે મનીષિણઃ પરં કર્મભ્યોડમૃતત્વમાનશુઃ " ઇતિ
ચ ॥

તદેતત્ સર્વમભિપ્રેત્યાહ- તદ્વિપરીતઃ શ્રેયાન્, વ્યક્તાવ્યક્તજ્ઞવિજ્ઞાનાત્
ઇતિ । તસ્માત્ - આનુશ્રવિકાત્ દુઃખપઘાતકોપાયાત્ સોમપાનાદેરવિશુદ્ધાદ્
અનિત્યસાતિશયફલાત્ વિપરીતઃ વિશુદ્ધઃ હિંસાદિસફુરાભાવાત્,
નિત્યનિરતિશયફલઃ, અસફુત્ પુનરાવૃત્તિશ્રુતેઃ । ન ચ
કાર્યત્વેનાનિત્યતા ફલસ્ય યુક્તા, ભાવકાર્યસ્ય તથાત્વાત્, દુઃખપ્રધ્વંસસ્ય
તુ કાર્યસ્યાપિ તદ્વિપરીત્યાત્ । ન ચ દુઃખાન્તરોત્પાદઃ, કારણપ્રવૃત્તૌ
કાર્યસ્થાનુત્પાદાત્, વિવેકજ્ઞાનોપજનનપર્યન્તત્વાચ્ચ કારણપ્રવૃત્તેઃ ।
એતચ્ચોપરિષ્ટાદુપપાદયિષ્યતે ॥

અક્ષરાર્થસ્તુ- તસ્માત્ - આનુશ્રવિકાત્ દુઃખાપઘાતકાદ્ હેતોઃ, વિપરીતઃ -
સત્ત્વપુરુષાન્યતાપ્રત્યયઃ સાક્ષાત્કારો દુઃખાપઘાતકો હેતુઃ, અત એવ શ્રેયાન્ ।
આનુશ્રવિકો હિ વેદવિહિતત્વાત્ માત્રયા દુઃખાપઘાતકત્વાચ્ચ પ્રશસ્યઃ ।
સત્ત્વપુરુષાન્યતાપ્રત્યયોડપિ પ્રશસ્યઃ । તદનયોઃ પ્રશસ્યયોર્મધ્યે
સત્ત્વપુરુષાન્યતાપ્રત્યયઃ શ્રેયાન્ ॥

કુતઃ પુનરસ્યોત્પત્તિઃ ? ઇત્યત આહ- વ્યક્તાવ્યક્તજ્ઞવિજ્ઞાનાત્ " ઇતિ ।
વ્યક્તં ચ અવ્યક્તં ચ જ્ઞાન્ન વ્યક્તાવ્યક્તજ્ઞાઃ, તેષાં વિજ્ઞાનં
વિવેકેન જ્ઞાનમ્, વ્યક્તાવ્યક્તજ્ઞવિજ્ઞાનમ્ । વ્યક્તજ્ઞાનપૂર્વકમવ્યક્તસ્ય
તત્કારણસ્ય જ્ઞાનમ્ । તયોઃ પારાર્થ્યનાત્મા પરો જ્ઞાયતે, ઇતિ
જ્ઞાનક્રમેણાભિધાનમ્ ।

अेतद्दुक्तं भवति- श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणोभ्यो व्यक्तादीन् विवेकेन श्रुत्वा,
शास्त्रयुक्त्या य व्यवस्थाप्य, दीर्घकालादरनैरन्तर्यसत्कारसेवितात्
भावनामयात् विज्ञानमिति । तथा य वक्ष्यति-
अेवं तत्त्वाभ्यासात्रास्मि न मे नाडमित्यपरिशेषम् ।
अविपर्ययाद्भिश्चुद्धं केवलमुत्पद्यते ज्ञानम् ॥ इति (कारिका
६४) ॥ २ ॥

कारिका ३

तदेवं प्रेक्षावदपेक्षितार्थत्वेन शास्त्रारम्भं समाधाय
शास्त्रमारभमाणः श्रोतृबुद्धिसमवधानाय तदर्थं संक्षेपतः
प्रतिजानीते-

॥ मूलप्रकृतिरविकृतिर्मलदायाः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।
षोडशकस्तु विकारो, न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥ ३ ॥ ॥
संक्षेपतो ङि शास्त्रार्थस्य यतस्रो विधाः । कश्चिदर्थः प्रकृतिरेव,
कश्चिदर्थो विकृतिरेव, कश्चित्प्रकृतिविकृतिः, कश्चिदनुभयरूपः ।
तत्र का प्रकृतिः ? इत्युक्तम्- मूलप्रकृतिरविकृतिः इति ।
प्रकरोतीति प्रकृतिः प्रधानम्, सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था, सा
अविकृतिः, प्रकृतिरेवेत्यर्थः । कुतः ? इत्युक्तम्, "मूलेति" मूलग्यासौ
प्रकृतिश्चेति मूलप्रकृतिः । विश्वस्य कार्यसङ्घातस्य सा मूलम्, न
त्वस्था मूलान्तरमस्ति, अनवस्थाप्रसङ्गात् । न यानवस्थायां प्रमाणावस्तीति
भावः ॥

कतमाः पुनः प्रकृतिविकृतयः, कियत्यश्च ? इत्यत उक्तम्- मलदायाः
प्रकृतिविकृतयः सप्त इति । प्रकृतयश्च विकृतयश्च ता इति
प्रकृतिविकृतयः सप्त ।

तथा ङि- मलत्तत्त्वमलङ्कारस्य प्रकृतिः, विकृतिश्च मूलप्रकृतेः ।
अेवमलङ्कारतत्त्वं तन्मात्राणामिन्द्रियाणां य प्रकृतिः विकृतिश्च
मलतः । अेवं पञ्चतन्मात्राणि तत्त्वानि भूतानामाकाशादीनां प्रकृतयो
विकृतयश्चालङ्कारस्य ॥

अथ का विकृतिरेव, कियती येत्यत उक्तम्- षोडशकस्तु विकारः
इति । षोडशसंख्यापरिमितो गणः षोडशकः । तुशब्दोऽवधारणे
भिन्नकमश्च । पञ्चमलामूतानि अेकादश इन्द्रियाणि येति षोडशको गणो

विकार ओव, न प्रकृतिरिति । यद्यपि य पृथिव्यादीनां गोघटवृक्षाद्यो
विकाराः, ओवं तद्विकारभेदानां पयोबीजादीनां दध्यङ्कुराद्यः, तथाऽपि
गवाद्यो बीजाद्यो वा न पृथिव्यादिव्यस्तत्त्वान्तरम् । 'तत्वान्तरोपादानत्वं
य प्रकृतित्वम्' ठडाभिप्रेतमिति न दोषः । सर्वेषां गोघटादीनां
स्थूलतेन्द्रियत्राड्यता य समेति न तत्वान्तरत्वम् ।
अनुभयवृपमुक्तं, तदाड - न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः इति ।
ऐतस्य सर्वमुपशिष्टाद्गुपपादयिष्यते ॥ ३ ॥

कारिका ४

तमिममर्थं प्रामाणिकं कर्तुमभिमताः प्रमाणाभेदा लक्षाणीयाः । न य
सामान्यलक्षणमन्तरेण शक्यते विशेषलक्षाणं कर्तुमिति प्रमाणासामान्यं
तावल्लक्षयति-

॥ दृष्टमनुमानमाप्तवयनं य, सर्वप्रमाणासिद्धत्वात् ।

त्रिविधं प्रमाणाभिष्टं प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धि ॥ ४ ॥

अत्र य 'प्रमाणा' इति समाख्यया लक्ष्यपदम् । तत्रिर्वयनं य
लक्षाणम् । प्रमीयतेऽनेनेति निर्वयनात् प्रमां प्रति करणत्वमवगम्यते ।

असन्दिग्धाविपरीतानधिगतविषया चित्तवृत्तिः । बोधश्च

पौरुषेयः क्लं प्रमा । तत्साधनं प्रमाणाभिष्टम् । ऐतेन

संशयविपर्ययस्मृतिसाधनेष्वप्रमाणाेष्वप्रसङ्गः ॥

संख्याविप्रतिपत्तिं निराकरोति- त्रिविधम् इति । तिस्रो विधा अस्य

प्रमाणासामान्यस्य तत् त्रिविधं, न न्यूनं, नाध्यधिकमित्यर्थः ।

विशेषलक्षणानन्तरं यैतद्गुपपादयिष्यामः ।

कतमाः पुनस्ता विधा ? इत्यत आड- दृष्टमनुमानमाप्तवयनं य

इति । ऐतस्य लौकिकप्रमाणाभिप्रायम्, लोकव्युत्पादनार्थत्वाच्छास्त्रस्य,

तस्यैवात्राधिकारात् । आर्षं तु विज्ञानं योगिनामूर्ध्वस्रोतसां न

लोकव्युत्पादनायालमिति सद्यपि नाभिहितम्, अनधिकारात् ॥

स्यादेतत् - मा भून्मूनम्, अधिकं तु कस्मान्न भवति, सङ्गिरन्ते हि

प्रतिवादिन उपमानादीन्पि प्रमाणाणि, इत्यत आड- सर्वप्रमाणासिद्धत्वात्

इति । ऐष्वेव दृष्टानुमानमाप्तवयनेषु सर्वेषां प्रमाणाणां सिद्धत्वात्-

अन्तर्भावादित्यर्थः । ऐतस्योपपादयिष्यत इत्युक्तम् ।

अथ प्रमेयव्युत्पादनाय प्रवृत्तं शास्त्रं कस्मात् प्रमाणां सामान्यतो

विशेषतश्च लक्षयति ? इत्यत आह- प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धिः ॥ इति ।

सिद्धिः प्रतीतिः ।

सेयमार्याडर्थकमानुरोधेन पाठकममनादृत्यैव व्याख्याता ॥ ४ ॥

कारिका ५

सम्प्रति प्रमाणाविशेषलक्षणवसरे प्रत्यक्षस्य प्रमाणेषु ज्येष्ठत्वात्
तदधीनत्वाख्यानुमानादीनां, सर्ववादिनामविप्रतिपत्तेश्च, तदेव
तावत्लक्षयति-

॥ प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्टं, त्रिविधमनुमानमाख्यातम् ।

तल्लिङ्गलिङ्गिपूर्वकमामश्रुतिराप्तवयनं तु ॥ ५ ॥ ॥

॥ प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्टम् ॥ इति । अत्र दृष्टम् ॥ इति

लक्ष्यनिर्देशः, परिशिष्टं तु लक्षणम् । समानासमानजातीयव्यवच्छेदो
लक्षणार्थः ॥

अवयवार्थस्तु- विसि-वन्ति विषयिणामनुब्रूयन्ति स्वेन रूपेण
निरूपणीयं कुर्वन्तीति यावत् । ॥ विषयाः ॥ पृथिव्याद्यः सुप्पाद्यश्च,
अस्मदादीनामविषयाः तन्मात्रलक्षणाः योगिनामूर्ध्वस्रोतसां च विषयाः,
विषयं विषयं प्रति वर्तत इति प्रतिविषयम् । वृत्तिश्च सन्निकर्षः ।
अर्थसन्निकृष्टमिन्द्रियमित्यर्थः । तस्मिन् अध्यवसायः, तदाश्रित
इत्यर्थः । अध्यवसायश्च बुद्धिव्यापारो ज्ञानम्, उपात्तविषयाणामिन्द्रियाणां
वृत्तौ सत्यां बुद्धेस्तमोऽभिभवे सति यः सत्त्वसमुद्भेदः,
सोऽध्यवसाय इति वृत्तिरिति ज्ञानमिति व्याख्यायते । इदं तत् प्रमाणम् ।
अनेन यश्चेतनाशक्तेरनुग्रहस्तत्कृतं, प्रमा बोधः ।
बुद्धितत्त्वं हि प्राकृतत्वाद्येतनमिति तदीयोऽध्यवसायोऽप्ययेतनः
घटादिवत् । अथ बुद्धितत्त्वस्य सुप्पाद्योऽपि परिणामभेदा अयेतनाः ।
पुरुषस्तु सुप्पाधननुषङ्गी येतनः । सोऽयं बुद्धितत्त्ववर्तिना
ज्ञानसुप्पादिना तत्प्रतिबिम्बितस्तच्छायापत्त्या ज्ञानसुप्पादिमानिव
भवतीति येतनोऽनुगृह्यते । चित्तिच्छायापत्त्या यायेतनाऽपि
बुद्धिस्तदध्यवसायोऽप्ययेतनश्चेतनवद् भवतीति । तथा च वक्ष्यति-
तस्मात्तत्संयोगाद्येतनं येतनावदिव लिङ्गम् ।
गुणकर्तृत्वेऽपि तथा कर्तव्यं भवत्युदासीनः ॥ (का० २९) इति ।
अत्राध्यवसायग्रहणेन संशयं व्यवच्छिनत्ति,

संशयस्यानवस्थितग्रहणेनानिश्चितरूपत्वात् । निश्चयोऽध्यवसाय
 एति यानर्थान्तरम् । विषयग्रहणेन यासद्विषयं विपर्ययमपाकरोति ।
 प्रतिग्रहणेन येन्द्रियार्थसन्निकर्षसूयनादनुमानस्मृत्यादयः पराकृता
 भवन्ति ।
 तदेवं समानासमानजातीयव्यवच्छेदकत्वात् प्रतिविषयाध्यवसायः ॥ एति
 दृष्टस्य सम्पूर्णा लक्षणम् । तन्त्रान्तरेषु लक्षणान्तराणि तैर्षिकानां
 न दूषितानि, विस्तरभयादिति ।
 'नानुमानं प्रमाणम्' एति वदता लोकायतिकेनाप्रतिपन्नः सन्दिग्धो विपर्यस्तो वा
 पुरुषः कथं प्रतिपद्येत ? न य पुरुषान्तरगता अज्ञानसन्देहविपर्ययाः
 शक्या अर्वाङ्दृशा प्रत्यक्षेण प्रतिपत्तुम् । नापि प्रमाणान्तरेण,
 अनभ्युपगमात् । अनवधृताज्ञानसंशयविपर्ययस्तु यं कञ्चन पुरुषं
 प्रति वर्तमानोऽनवधेयवचनतया प्रेक्षावद्भिरुन्मत्तवदृपेक्ष्येत ।
 तदनेनाज्ञानादयः परपुरुषवर्तिनोऽभिप्रायभेदाद्भयनभेदाद् वा
 लिङ्गादनुमातव्याः, एत्यकामेनाप्यनुमानं प्रमाणमभ्युपेयम् ।
 तत्र प्रत्यक्षकार्यत्वादनुमानं प्रत्यक्षानन्तरं लक्षणणीयम् ।
 तत्रापि सामान्यलक्षणपूर्वकत्वाद्विशेषलक्षणस्येत्यनुमानसामान्यं
 तावद्वलक्षयति- तल्लिङ्गलिङ्गिपूर्वकम् ॥ एति । लिङ्गं व्याप्यं, लिङ्गि
 व्यापकम् । शङ्कितसमारोपितोपाधिनिराकरणेन य वस्तुस्वभावप्रतिबद्धं
 व्याप्यम्, येन य प्रतिबद्धं, तद्व्यापकम् । लिङ्गलिङ्गिग्रहणेन
 य विषयवाचिना विषयिणं प्रत्ययमुपलक्षयति । 'धूमादिव्याप्यो
 वङ्-न्यादिव्यापकः' एति यः प्रत्ययस्तत्पूर्वकम् । लिङ्गिग्रहणं यावर्तनीयम् ।
 तेन य लिङ्गमस्यास्तीति पक्षधर्मताज्ञानमपि दर्शितं भवति । तत्
 'व्याप्यव्यापकभावपक्षधर्मताज्ञानपूर्वकमनुमानम्' एति- अनुमानसामान्यं
 लक्षितम् ।
 अनुमानविशेषान् तन्त्रान्तरलक्षितान् अभिमतान् स्मारयति-
 ॥ त्रिविधमनुमानमाख्यातम् ॥ एति, तत् सामान्यतो लक्षितमनुमानं
 विशेषतस्त्रिविधं, पूर्ववत्, शेषवत्, सामान्यतो दृष्टयेति ।
 तत्र प्रथमं तावत् द्विविधं- वीतमवीतं य । अन्ययमुपेन प्रवर्तमानं
 विधायकं वीतम्, व्यतिरेकमुपेन प्रवर्तमानं निषेधकमवीतम् ।
 तत्रावीतं शेषवत् । शिष्यते परिशिष्या एति शेषः, स अेव विषयतया
 यस्यास्त्यनुमानज्ञानस्य तच्छेषवत् । यदाहुः- 'प्रसक्तप्रतिषेधे,
 अन्यत्रप्रसङ्गात् शिष्यमाणे सम्प्रत्ययः परिशेषः' एति (न्यायभाष्यम्) ।

अस्य यावीतस्य व्यतिरेकिण उदाहरणमत्रेऽभिधास्यते ।
 वीतं य द्वेषा- पूर्ववत्, सामान्यतो दृष्टं य । तत्रैकं
 दृष्टस्वलक्षणसामान्यविषयं यत् तत्पूर्ववत्, पूर्वं प्रसिद्धं
 दृष्टस्वलक्षणसामान्यमिति यावत्, तदस्य विषयत्वेनास्त्यनुमानस्येति
 पूर्ववत् । यथा धूमात् वह्नित्वसामान्यविशेषः पर्वतेऽनुमीयते, तस्य
 वह्नित्वसामान्यविशेषस्य स्वलक्षणं वह्निविशेषो दृष्टो रसवत्ताम् ।
 अपरं य वीतं सामान्यतो दृष्टम्- अदृष्टस्वलक्षणसामान्यविषयम् ।
 यथेन्द्रियविषयमनुमानम् । अत्र हि उपादिविज्ञानानां क्रियात्वेन
 करणवत्त्वमनुमीयते । यद्यपि करणत्वसामान्यस्य छिदाद्यौ
 वास्यादि स्वलक्षणमुपलब्धम्, तथाऽपि यज्जतीयं उपादिविज्ञाने
 करणवत्त्वमनुमीयते तज्जतीयस्य करणस्य न दृष्टं स्वलक्षणं
 प्रत्यक्षेण । छिन्द्रेयजतीयं हि तत्करणम्, नयेन्द्रियत्वसामान्यस्य
 स्वलक्षणमिन्द्रियविशेषः प्रत्यक्षगोचरोऽर्वाङ्दृशाम्, यथा
 वह्नित्वसामान्यस्य स्वलक्षणं वह्निः । सोऽयं पूर्ववतः सामान्यतोदृष्टात्
 सत्यपि वीतत्वेन तुल्यत्वे विशेषः । अत्र य दृष्टं दर्शनम्,
 सामान्यत एति सामान्यस्य, सार्वविभक्तिरस्तसिः । अदृष्टस्वलक्षणस्य
 सामान्यविशेषस्य दर्शनं सामान्यतोदृष्टमनुमानमित्यर्थः ।
 सर्वं चैतदस्माभिर्न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायां व्युत्पादितमिति नेहोक्तं
 विस्तरभयात् ।

प्रयोजकवृद्धशब्दश्रवणसमनन्तरं

प्रयोज्यवृद्धप्रवृत्तिहेतुज्ञानानुमानपूर्वकत्वाच्छब्दार्थसम्बन्धग्राहणस्य,
 स्वार्थसम्बन्धज्ञानसङ्कारिणश्च

शब्दस्यार्थप्रत्यायकत्वादनुमानपूर्वकत्वमित्यनुमानान्तरं

शब्दं लक्षयति- " आत्मश्रुतिरात्मवचनं तु " एति । आत्मवचनमिति
 लक्ष्यनिर्देशः, परिशिष्टे लक्षणम् । आसा प्राप्ता युक्तेति यावत् । आसा
 यासौ श्रुतिश्चेति आत्मश्रुतिः । श्रुतिः- वाक्यजनितं वाक्यार्थज्ञानम् ।

तस्य स्वतःप्रमाणम् । अपौरुषेयवेदवाक्यजनितत्वेन

सकलदोषाशुद्धाविनिर्मुक्तैर्युक्तं भवति । अयं

वेदमूलस्मृतीतिहासपुराणवाक्यजनितमपि ज्ञानं युक्तं भवति ।

आदिविदुषश्च कपिलस्य कल्पाद्यौ कल्पान्तराधीतश्रुतिविस्मरणसम्भवः,

सुप्तप्रबुद्धस्येव पूर्वधुरवगतानामर्थानामपरेद्युः ।

तथा य आवट्यजैगीषव्यसंवादे भगवान् जैगीषव्यो

દશમહાકલ્પવર્તિજન્મસ્મરણમાત્મન ઉવાચ ॥ દશસુ મહાકલ્પેષુ
 વિપરિવર્તમાનેન મયા ઇત્યાદિના ગ્રન્થસન્દર્ભેણ ।
 આમગ્રહણેનાયુક્તાઃ શાક્યભિક્ષુનિર્ગ્ન્યકસંસારમોચકાદિનામાગમાભાસાઃ
 પરિહૃતા ભવન્તિ । અયુક્તત્વં ચૈતેષાં વિગાનાત્ વિચ્છિન્નમૂલવ્તાત્
 પ્રમાણવિરુદ્ધાર્થાભિધાનાચ્ચ, કેશ્ચિદેવ મ્લેચ્છાદિભિઃ પુરુષાપસદૈઃ
 પશુપ્રાયૈઃ પરિગ્રહાદ્બોધ્યમ્ ।
 તુશબ્દેનાનુમાનાદ્યવ્યવચ્છિનન્તિ । વાક્યાર્થો હિ પ્રમેયઃ, ન
 તુ તદ્ધર્મો વાક્યમ્, યેન તત્ર લિડ્ગં ભવેત્ । ન ચ વાક્યં
 વાક્યાર્થ બોધયત્ સમ્બન્ધગ્રહણમપેક્ષતે, અભિનવકવિરચિતસ્ય
 વાક્યસ્યાદૃષ્ટપૂર્વસ્થાનનુભૂતચરવાક્યાર્થબોધકત્વાદિતિ ।
 એવં પ્રમાણસામાન્યલક્ષણેષુ તદ્વિશેષલક્ષણેષુ ચ સત્સુ, યાનિ
 પ્રમાણાન્તરાણ્યુપમાનાદીનિ પ્રતિવાદિભિરભ્યુપેયન્તે તાન્યુક્તલક્ષણેષ્વેવ
 પ્રમાણેષ્વન્તર્ભવન્તિ ।
 તથા હિ - ઉપમાનં તાવત્ 'યથા ગૌસ્તથા ગવયઃ' ઇતિ વાક્યમ્ । તજ્જનિતા
 ધીરાગમ એવ । યોડપ્યયં 'ગવયશબ્દો ગોસદૃશસ્ય વાયકઃ' ઇતિ
 પ્રત્યયઃ, સોડપ્યનુમાનમેવ । યો હિ શબ્દો યત્ર વૃદ્ધૈઃ પ્રયુજ્યતે,
 સોડસતિ વૃત્યન્તરે, તસ્ય વાયકઃ, યથા ગોશબ્દો ગોત્વસ્ય ।
 પ્રયુજ્યતે ચૈવં ગવયશબ્દો ગોસદૃશે, ઇતિ તસ્યૈવ વાયક
 ઇતિ તત્ જ્ઞાનમનુમાનમેવ । યત્તુ ગવયસ્ય ચક્ષુઃસન્નિકૃષ્ટસ્ય
 ગોસાદૃશ્યજ્ઞાનં તત્ પ્રત્યક્ષમેવ । અત એવ સ્મર્યમાણાયાં ગવિ
 ગવયસાદૃશ્યજ્ઞાનં પ્રત્યક્ષમ્ । ન ત્વન્યદ્રવિ સાદૃશ્યમ્ ।
 અન્યચ્ચ ગવયે । ભૂયોડવયવસામાન્યયોગો હિ જાત્યન્તરવર્તી જાત્યન્તરે
 સાદૃશ્યમુચ્યતે । સામાન્યયોગશ્ચૈકઃ । સ ચેદ્રવયે પ્રત્યક્ષઃ,
 ગવ્યપિ તથેતિ નોપમાનસ્ય પ્રમેયાન્તરમસ્તિ, યત્ર પ્રમાણાન્તરમુપમાનં
 ભવેત્, ઇતિ ન પ્રમાણાન્તરમુપમાનમ્ ।
 એવમર્થાપત્તિરપિ ન પ્રમાણાન્તરમ્ ।
 તથા હિ- જીવતશ્ચૈત્રસ્ય ગૃહાભાવદર્શનેન બહિર્ભાવસ્યાદૃષ્ટસ્ય
 કલ્પનમર્થાપત્તિરભિમતા વૃદ્ધાનામ્ । સાડપ્યનુમાનમેવ । યદા
 ખલ્વવ્યાપકઃ સન્નેકત્ર નાસ્તિ તદાડન્યત્રાસ્તિ । યદાડવ્યાપક એકત્રાસ્તિ
 તદાડન્યત્ર નાસ્તિ, ઇતિ સુકરઃ સ્વશરીરે વ્યાપ્તિગ્રહઃ । તથા ચ
 સતો ગૃહાભાવદર્શનેન લિડ્ગેન બહિર્ભાવદર્શનમનુમાનમેવ ।

न य यैत्रस्य ङवयित्सत्त्वेन गृडाभावः शक्योऽपह्नोतुम्,
येनासिद्धो गृडाभावो बलिर्भावि न डेतुः स्यात् । न य गृडाभावेन वा
सत्त्वमपह्नयते, येन सत्त्वमेवानुपपद्यमानमात्मानं न बहिरवस्थापयेत् ।
तथा डि- यैत्रस्य गृडासत्त्वेन सत्त्वमात्रं विरुध्यते, गृडसत्त्वं
वा ? न तावद्यत्र ङवयन सत्त्वस्थास्ति विरोधो गृडासत्त्वेन,
भिन्नविषयत्वात् । देशसामान्येन गृडविशेषाक्षेपिऽपि पाक्षिक इति
सामान्यविषयतया विरोध इति चेत्, प्रमाणविनिश्चितस्य गृडेऽसत्त्वस्य
पाक्षिकतया सांशयिकेन गृडसत्त्वेन प्रतिक्ष्णपायोगात् । नापि
प्रमाणनिश्चितो गृडाभावः पाक्षिकमस्य गृडसत्त्वं प्रतिक्षिपन्
सत्त्वमपि प्रतिक्षेपुं सांशयिकत्वं य व्यपनेतुर्मलतीति युक्तम् ।
गृडावच्छिन्नेन यैत्राभावेन गृडसत्त्वं विरुद्ध्यते, न तु
सत्त्वमात्रम्, तस्य तत्रौदासीन्यात् । तस्माद्गृडाभावेन लिङ्गेन सिद्धेन
सतो बलिर्भावोऽनुमीयत इति युक्तम् ।
अतेन- 'विरुद्ध्योः
प्रमाणयोर्विषयव्यवस्थयाऽविरोधापादनमर्थापत्तेर्विषयः'
इति निरस्तम्, अवच्छिन्नानवच्छिन्नयोर्विरोधाभावात् ।
उदाहरणान्तराणि यार्थापत्तेरेवमेवानुमानेऽन्तर्भावनीयानि ।
तस्मान्प्रामाण्यमात्रप्रमाणान्तरमर्थापत्तिरिति सिद्धम् ।
अेवमभावोऽपि प्रत्यक्षमेव । न डि भूतलस्य परिणामविशेषात्
डैवव्यलक्षणादन्यो घटाभावो नाम । प्रतिक्षणपरिणामिनो डि सर्वे
अेव भावाः, ऋते चितिशक्तेः । स य परिणामभेद औन्द्रियक इति नास्ति
प्रत्यक्षानवच्छेदो विषयो यत्राऽभावाह्वयं प्रमाणान्तरमभ्युपेयेतेति ।
सम्भवस्तु, यथा भार्या द्रोणाढकप्रस्त्याद्यवगमः । स यानुमानमेव ।
भारीत्वं डि द्रोणाद्यविनाभूतं प्रतीतं भार्या द्रोणादिसत्त्वमवगमयति ।
यथ्यानिर्दिष्टप्रवक्तृकं प्रवादपारम्पर्यमात्रम्- 'इति डोशुर्वृद्धाः'
इत्यैतिल्यम् । यथा 'इड वटे यक्षः प्रतिवसति' इति, न तत् प्रमाणान्तरम् ।
अनिर्दिष्टप्रवक्तृकत्वेन सांशयिकत्वात् । आसवक्तृकत्वनिश्चये
त्वागम अेव, इत्युपपन्नं त्रिविधम्प्रमाणम् इति ।

कारिका ६

अेवं तावद्व्यक्ताव्यक्तज्ञानक्षणप्रमेयसिद्धर्थं प्रमाणानि लक्षितानि ।
तत्र व्यक्तं पृथिव्यादि स्वरूपतः पांसुलपादो ङालिकोऽपि प्रत्यक्षतः

પ્રતિપદ્યે, પૂર્વવતા ચાનુમાનેન ધૂમાદિદર્શનાત્ વહ્ન્યાદીનિ ચેતિ,
તદ્વ્યુત્પાદનાય મન્દપ્રયોજનં શાસ્ત્રમિતિ દુરધિગમમનેન વ્યુત્પાદમ્ ।
તત્ર ચત્ પ્રમાણં ચત્ર શક્તં તદુક્તલક્ષણેભ્યઃ પ્રમાણેભ્યો નિષ્કૃષ્ય
દર્શયતિ -

॥ સામાન્યતસ્તુ દૃષ્ટાત્ અતીન્દ્રિયાણાં પ્રતીતિરનુમાનાત્ ।
તસ્માદપિ ચાસિદ્ધમ્ પરોક્ષાભાગમાત્ સિદ્ધમ્ ॥ ૬ ॥ ॥

॥ સામાન્યતઃ ॥ ઇતિ । તુશબ્દઃ પ્રત્યક્ષપૂર્વવદ્ભ્યાં વિશિનષ્ટિ ।
સામાન્યતોદૃષ્ટાદનુમાનાદતીન્દ્રિયાણાં પ્રધાનપુરુષાદીનાં પ્રતીતિઃ
- ચિત્તિચ્છાયાપત્તિર્બુદ્ધેરધ્વવસાય ઇત્યર્થઃ । ઉપલક્ષણં
ચૈતત્, શેષવત ઇત્યપિ દ્રષ્ટવ્યમ્ । તલ્લિં સર્વેષ્વતીન્દ્રિયેષુ
સામાન્યતોદૃષ્ટમેવ પ્રવર્તતે ? તથા ચ ચત્ર તન્નાસિ,
મહદાધારમ્બકમે સ્વર્ગાપૂર્વદેવતાદૌ ચ, તત્ર તેષામભાવઃ પ્રાપ્ત
ઇત્યત આહ - તસ્માદપિ ॥ ઇતિ । તસ્માદપીત્યેતાવતૈવ સિદ્ધે ચકારેણ
શેષવત્ ઇત્યપિ સમુચ્ચિતમ્ ॥

કારિકા ૭

સ્થાદેતત્, યથા ગગનકુસુમકૂર્મરોમશશવિષાણાદ્ષુ
પ્રત્યક્ષમપ્રવર્તમાનં તદભાવમવગમયતિ, એવં પ્રધાનાદિષ્વપિ ।
તલ્લથં તેષાં સામાન્યતોદૃષ્ટાદિભ્યઃ સિદ્ધિરિત્યત આહ -

॥ અતિદૂરાત્ સામીપ્યાત્ ઇન્દ્રિયઘાતાન્મનોડનવસ્થાનાત્ ।
સૌક્ષ્મ્યાદ્યવધાનાત્ અભિભવાત્ સમાનાભિહારાચ્ચ ॥ ૭ ॥ ॥

॥ અતિદૂરાત્ ॥ ઇતિ અનુપલબ્ધિરિતિ વક્ષ્યમાણાં સિંહાવલોકનન્યાયેનાનુષંગનીયમ્ ।
યથા ઉત્પતન્ વિચિતિ અતિદૂરતયા સન્નપિ પ્રત્યક્ષેણ નોપલભ્યતે ।
સામીપ્યાદિત્યત્રાપ્યતિરનુવર્તનીયઃ, યથા લોચનસ્થમગ્જનમતિસામીપ્યાત્ર
દૃશ્યતે । ઇન્દ્રિયઘાતોડન્ધત્વબધિરત્વાદિઃ । મનોડવસ્થાનાત્ ॥ યથા
કામાદ્યુપહતમનાઃ સ્ફીતાલોકમધ્યવર્તિનમિન્દ્રિયસન્નિકૃષ્ટમર્થં ન
પશ્યતિ । ॥ સૌક્ષ્મ્યાત્ ॥ યથેન્દ્રિયસન્નિકૃષ્ટં પરમાણ્વાદિ પ્રણિહિતમના અપિ
ન પશ્યતિ । વ્યવધાનાત્- યથા કુડ્યાદિવ્યવહિતં રાજદારાદિકં ન પશ્યતિ ।
અભિભવાત્- યથાડહનિ સૌરાભિર્ભાભિરભિભૂતં ગ્રહનક્ષત્રમણ્ડલં
ન પશ્યતિ । સમાનાભિહારાત્ - યથા તોચદવિમુક્તાનુદબિન્દૂન્ જલાશયે ન
પશ્યતિ ।

यकारोऽनुक्तसमुख्यार्थः । तेनानुद्भवोऽपि सङ्गृहीतः । तद्यथा
क्षीराद्यवस्थायां दध्याधनुद्भवान्न पश्यति ।
ऐतद्दुक्तं भवति न प्रत्यक्षनिवृत्तिमात्राद्भवभावो भवति,
अतिप्रसङ्गात् । तथा छि - गृहाद्धिनिर्गतो गृहजन्मपश्यंस्तदभावं
विनिश्चिनोति, न त्वेवम् । अपि तु योग्यप्रत्यक्षनिवृत्तेरयमभावं
विनिश्चिनोति । न च प्रधानपुरुषादीनामस्ति प्रत्यक्षयोग्यता, एति न
तन्निवृत्तिमात्रात्तदभावनिश्चयो युक्तः प्रामाणिकानामिति ।

कारिका ८

कतमत्पुनरेतेषु काराणं प्रधानादीनामनुपलब्धौ ? एत्यत आह -

॥ सौक्ष्म्यात्तदनुपलब्धिर्नाभावात्, कार्यतस्तदुपलब्धेः ।

महदादि तस्य कार्यं प्रकृतिसङ्गं विज्ञपं य ॥ ८ ॥ ॥

“ सौक्ष्म्यात् ” एति । अथाभावादेव सप्तमरसवदेतेषामनुपलब्धिः कस्मान्न
भवति? एत्यत आह - नाभावात् ” एति । कुतः ? कार्यतस्तदुपलब्धेः,
‘तत्’ एति प्रधानं परामृशति । पुरुषोपलब्धौ तु प्रमाणं वक्ष्यति,
“ सङ्घातपरार्थत्वात् ” -(६।० १७) एति । दृढतरप्रमाणावधारिते
छि प्रत्यक्षमप्रवर्तमानमयोग्यत्वान्न प्रवर्तते एति कल्प्यते ।
सप्तमस्तु रसो न प्रमाणेनावधारित एति न तत्र प्रत्यक्षस्यायोग्यता
शक्याऽध्यवसातुमित्यभिप्रायः ।

किं पुनस्तत्कार्यं यतः प्रधानानुमानम् ? एत्यत आह - महदादि तस्य
कार्यम् ” एति । ऐतस्य यथा गमकं तथोपरिष्ठादुपपादयिष्यते । तस्य
य कार्यस्य विवेकज्ञानोपयोगिनी साङ्ख्यवैज्ञान्ये आह - प्रकृतिसङ्गं
विज्ञपं य ” एति । ऐते तूपरिष्ठाद्धिभजनीये एति ।

कारिका ९

कार्यात् कारणमात्रं गम्यते । सन्ति यात्र वादिनां विप्रतिपत्तयः । तथा
छि केचिदाहुः - ‘असतः सत् जातते’ एति, ‘ऐकस्य सतो विवर्तः कार्यजातं
न वस्तुसत्’ एत्यपरे, अन्ये तु ‘सतः असत् जायते’ एति, ‘सतः सत् जायते’
एति वृद्धः ।

तत्र पूर्वस्मिन् कल्पत्रये प्रधानं न सिद्ध्यति ।

सुभद्रुष्मोहमेदस्वज्ञपपरिष्ठाभशब्दात्मात्मकं छि जगत्कारणस्य

પ્રધાનત્વં સત્ત્વરજસ્તમઃસ્વભાવત્ત્વમવગમયતિ ।

યદિ પુનરસતઃ સજ્જાયેત અસત્ નિરૂપાપ્યં કારણં સુખાદિરૂપશબ્દાદ્યાત્મકં
કથં સ્યાત્ ? સદસતોસ્તાદાત્મ્યાનુપપત્તેઃ ।

અથૈકરૂપસ્ય સતો વિવર્તઃ શબ્દાદિપ્રપચ્ચઃ, તથાડપિ સતઃ સજ્જાયત
ઇતિ ન સ્યાત્ । ન ચાસ્થાદ્રયસ્ય પ્રપચ્યાત્મકત્વમ્, અપિ ત્વપ્રપચ્ચસ્ય
પ્રપચ્યાત્મકતયા પ્રતીતિભ્રમ એવ ।

યેષામપિ કણભક્ષાક્ષયરણાદીનાં સત એવ કારણાદસતો જન્મ, તેષામપિ
સદસતોરેકત્વાનુપપત્તેર્ન કાર્યાત્મકં કારણમિતિ ન તન્મતે પ્રધાનસિદ્ધિઃ ।
અતઃ પ્રધાનસિદ્ધ્યર્થં પ્રથમં તાવત્સત્કાર્યં પ્રતિજાનીતૈ ।

॥ અસદકરણાદુપાદાનગ્રહણાત્ સર્વસમ્ભવાભાવાત્ ।

શક્તસ્ય શક્યકરણાત્ કારણભાવાચ્ચ સત્ કાર્યમ્ ॥ ૯ ॥ ॥

અસદકરણાત્ ઇતિ । સત્ કાર્યમ્ કારણવ્યાપારાત્ પ્રાગપીતિ શેષઃ । તથા
ચ ન સિદ્ધસાધનં નૈયાયિકતનયૈરુદ્ભાવનીયમ્ ।

યદપિ બીજમૃત્પિણ્ડાદિપ્રધ્વંસાનન્તરમ્કુરુઘટાદ્યુત્પત્તિરુપલભ્યતે,
તથાડપિ ન પ્રધ્વંસસ્ય કારણત્વમ્, અપિ તુ ભાવસ્યૈવ
બીજાઘવયવસ્ય । અભાવાત્તુ ભાવોત્પત્તૌ તસ્ય સર્વત્ર સુલભત્વાત્
સર્વદા સર્વકાર્યોત્પાદપ્રસંગ ઇત્યાદિ ન્યાયવાર્તિકતાત્પર્યટીકાયામસ્માભિઃ
પ્રતિપાદિતમ્ ।

પ્રપચ્ચપ્રત્યયશ્ચાસતિ બાધકે ન શક્યો મિથ્યેતિ વદિતુમિતિ

કણભક્ષાક્ષયારણમતમવશિષ્યતે ।

તન્નેદં પ્રતિજ્ઞાતમ્, સત્ કાર્યમ્ ઇતિ । અત્ર હેતુમાહ અસદકરણાત્ ઇતિ ।

અસત્ ચેત્ કારણવ્યાપારાત્ પૂર્વ કાર્યમ્, નાસ્ય સત્ત્વં કર્તુ કૈનાપિ શક્યમ્ ।

ન હિ નીલં શિલ્પિસહસ્રેણાપિ પીતં કર્તુ શક્યતે । 'સદસત્ત્વે ઘટસ્ય

ધર્મો' ઇતિ ચેત્, તથાપિ અસતિ ધર્મિણિ ન તસ્ય ધર્મ ઇતિ સત્ત્વં

તદવસ્થમેવ, તથા ચ નાત્વમ્ । અસમ્બદ્ધેનાતદાત્મના ચાસત્ત્વેન

કથમસન્ ઘટઃ? તસ્માત્ કારણવ્યાપારાદૂર્ધ્વમિવ તતઃ પ્રાગપિ સદેવ

કાર્યમિતિ ।

કારણાચ્ચાસ્ય સતોડભિવ્યક્તિરેવાવશિષ્યતે । સતશ્ચાભિવ્યક્તિરુપપન્ના ।

યથા પીડનેન તિલેષુ તૈલરૂપ, અવઘાતેન ધાન્યેષુ તણ્ડુલાનામ્, દોહનેન

સૌરભેયીષુ પયસઃ । અસતઃ કરણે તુ ન નિદર્શનં કિઞ્ચિદસ્તિ ।

ન ખલ્વભિવ્યજ્યમાનં ચોત્પદ્યમાનં વા ક્વચિદસત્ દૃષ્ટમ્ ।

હિ સંયોગો દૃષ્ટો યથા કુણ્ડબદરયોઃ, અપ્રાપ્તિર્વા યથા હિમવદ્વિન્ધ્યયોઃ ।
ન ચેહ સંયોગાપ્રાપ્તી, તસ્માન્નાર્થાન્તરત્વમિતિ ।

(૪) ઇતન્ન પટસ્તન્તુભ્યો ન ભિદ્યતે, ગુરુત્વાન્તરકાર્યાગ્રહણાત્ ।

ઇહ યદ્યસ્માદ્ભિન્નમ્, તસ્માત્ તસ્ય ગુરુત્વાન્તરં

કાર્યં ગૃહ્યતે, યથૈકપલિકસ્ય સ્વસ્તિકસ્ય યો

ગુરુત્વકાર્યોડવનતિવિશેષસ્તસ્માદ્વિપલિકસ્ય સ્વસ્તિકસ્ય

ગુરુત્વકાર્યોડવનતિભેદોડધિકઃ । ન ચ તથા તન્તુગુરુત્વકાર્યાત્

પટગુરુત્વકાર્યાન્તરં દૃશ્યતે । તસ્માદ્ભિન્નસ્તન્તુભ્યઃ પટ ઇતિ ।

તાન્યેતાન્યભેદસાધનાન્યવીતાનિ ।

એવમભેદે સિદ્ધે, તન્તવ એવ તેન સંસ્થાનભેદેન પરિણતાઃ પટઃ, ન

તન્તુભ્યોડર્થાન્તરં પટઃ ।

સ્વાત્મનિ ક્રિયાનિરોધબુદ્ધિવ્યપદેશાર્થક્રિયાભેદાશ્ચ

નૈકાન્તિકં ભેદં સાધયિતુમર્હન્તિ । એકસ્મિન્નપિ

તત્તદ્વિશેષાવિર્ભાવતિરોભાવાભ્યામેતેષામવિરોધાત્ । યથા હિ કૂર્મસ્થાડ્ગાનિ

કૂર્મશરીરે નિવિશમાનાનિ તિરોભવન્તિ, નિઃસરન્તિ ચાવિર્ભવન્તિ, ન તુ

કૂર્મતસ્તદ્ગાન્યુત્પદ્યન્તે પ્રધ્વંસન્તે વા । એવમેકસ્થા મૃદઃ સુવર્ણસ્ય

વા ઘટમુકુટાદયો વિશેષા નિઃસરન્ત આવિર્ભવન્ત ઉત્પદ્યન્ત ઇત્યુચ્યન્તે,

નિવિશમાનાસ્તિરોભવન્તિ વિનશ્યન્તીત્યુચ્યન્તે । ન પુનરસતામુત્પાદઃ સતાં

વા નિરોધઃ । યથાડડહ ભગવાન્ કૃષ્ણદ્વૈપાયનઃ -

નાસતો વિદ્યતે ભાવો નાભાવો વિદ્યતે સતઃ (ગીતા ૨-૧૬ ઇતિ) ।

યથા કૂર્મઃ સ્વાવયવેભ્યઃ સફુગ્યવિકાસિભ્યો ન ભિન્નઃ, એવં

ઘટમુકુટાદયોડપિ મૃત્સુવર્ણાદિભ્યો ન ભિન્નાઃ ।

એવગ્ચ 'ઇહ તન્તુષુ પટઃ' ઇતિ વ્યપદેશો યથા 'ઇહ વને તિલકાઃ'

ઇત્યુપપન્નઃ ।

ન ચાર્થક્રિયાભેદોડપિ ભેદમાપાદ્યતિ, એકસ્થાપિ નાનાર્થક્રિયાદર્શનાત્ ।

યથૈક એવ વહ્નિદાહકઃ પાચકઃ પ્રકાશકશ્ચેતિ । નાપ્યર્થક્રિયાવ્યવસ્થા

વસ્તુભેદે હેતુઃ, તેષામેવ સમસ્તવ્યસ્તાનામર્થક્રિયાવ્યવસ્થાદર્શનાત્ ।

યથા પ્રત્યેકં વિષ્ણુયો વર્ત્મદર્શનલક્ષણામર્થક્રિયાં કુર્વન્તિ, ન

તુ શિબિકાવહનમ્, મિલિતાસ્તુ શિબિકામુદ્ગહન્તિ, એવં તન્તવઃ પ્રત્યેકં

પ્રાવરણમકુર્વાણા અપિ મિલિતા આવિર્ભૂતપટભાવાઃ પ્રાવરિષ્યન્તિ ।

સ્યાદેતત્ - આવિર્ભાવઃ પટસ્ય કારણવ્યાપારાત્ પ્રાક્ સન્ અસન્ વા ? અસંશ્ચેત્

પ્રાપ્તં તર્હ્યસદુત્પાદનમ્ । અથ સન્, કૃતં તર્હિ કારણવ્યાપારેણ ।

न हि सति कार्ये कारणव्यापारप्रयोजनं पश्यामः । आविर्भावि
याविर्भावान्तरकल्पनेऽनवस्थाप्रसङ्गः । तस्मादाविर्भूतपटभावास्तन्तवः
ङ्घ्रियन्त इति रिक्तं वयः ।

मैवम् । अथासदुत्पद्यत इति मते डेयमसदुत्पत्तिः ? सती, असती वा ? सती
येत्, कृतं तर्हि कारणैः । असती येत्, तस्या अप्युत्पत्त्यन्तरमित्यनवस्था
।

अथ- उत्पत्तिः पटान्नाथान्तरम्, अपि तु पट एवासौ, तथापि यावदुक्तं
भवति 'पटः' इति, तावदुक्तं भवति 'उत्पद्यते' इति । ततश्च 'पटः'
इत्युक्ते 'उत्पद्यते' इति न वाच्यम्, पौनरुक्त्यात्, 'विनश्यति' इत्यपि न
वाच्यम्, उत्पत्तिविनाशयोर्युगपदेकत्र विरोधात् ।

तस्मादियं पटोत्पत्तिः स्वकारणसमवायो वा, स्वसत्तासमवायो वा
? उभयथाऽपि नोत्पद्यते, अथ य तदर्थानि कारणानि व्यापार्यन्ते ।
एवं सत एव पटादेशाविर्भावाय कारणापेक्षेत्युपपन्नम् ।
न य पटरूपेण कारणानां सम्बन्धः, तद्रूपस्याङ्घ्रियत्वात्,
ङ्घ्रियासम्बन्धित्वाच्च कारकाणाम्, अन्यथा कारणत्वाभावात् ।
तस्मात् सत् कार्यमिति पुञ्जलम् ।

कारिका १०

तदेवं प्रधानसाधनानुगुणं सत्कार्यमुपपाद्य यादृशं तत्
प्रधानं साधनीयं तादृशमादर्शयितुं विवेकज्ञानोपयोगिनी
व्यक्ताव्यक्तसाङ्ख्यवैशेष्ये तावदाह -

॥ उेतुमदनित्यमव्यापि सङ्घ्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम् ।
सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं, विपरीतमव्यक्तम् ॥ १० ॥ ॥

॥ उेतुमत् ॥ इति । व्यक्तं उेतुमत्, उेतुः कारणम्, तद्रत्, यस्य य यो
उेतुस्तमुपरिष्ठाद्भक्ष्यति ।

॥ अनित्यम् ॥ विनाशि, तिरोभावीति यावत् ।

॥ अव्यापि ॥ सर्वं परिणामिनं न व्याप्नोति । कारणेन हि कार्यमाविष्टम्, न
कार्येण कारणम् । न य बुद्ध्याद्यः प्रधानं वेविषतीत्यव्यापकाः ।

॥ सङ्घ्रियम् ॥ परिस्पन्दवत् । तथा हि बुद्ध्याद्यः उपात्तमुपात्तं देहं त्यजन्ति,
देहान्तरं योपाददते, इति तेषां परिस्पन्दः । शरीरपृथिव्यादीनां य
परिस्पन्दः प्रसिद्ध एव ।

- " અનેકમ્ પ્રતિપુરુષં બુદ્ધ્યાદીનાં ભેદાત્ । પૃથિવ્યાદ્યપિ શરીરઘટાદિભેદનાનેકમેવ ।
- " આશ્રિતમ્ સ્વકારણમાશ્રિતમ્ । બુદ્ધ્યાદિકાર્યાણામભેદેડપિ કથચ્ચિદ્ભેદવિવક્ષયાડડશ્રયાશ્રચિભાવઃ, યથા 'ઇહ વને તિલકાઃ' ઇત્યુક્તમ્ ।
- " લિડ્ગમ્ પ્રધાનસ્ય । યથા ચૈતે બુદ્ધ્યાદયઃ પ્રધાનસ્ય લિડ્ગમ્, તથોપરિષ્ટાદ્વક્ષ્યતિ । પ્રધાનં તુ ન પ્રધાનસ્ય લિડ્ગં પુરુષસ્ય લિડ્ગં ભવદપીતિ ભાવઃ ।
- " સાવયવમ્ અવયનમવયવઃ, અવયવાનામવયવિનાં મિથઃ સંશ્લેષો મિશ્રણં સંયોગ ઇતિ યાવત્ । અપ્રાપ્તિપૂર્વિકા પ્રાપ્તિઃ સંયોગઃ । તેન સહ વર્તત ઇતિ સાવયવમ્ ।
- તથા હિ- પૃથિવ્યાદયઃ પરસ્પરં સંયુજ્યન્તે, એવમન્યેડપિ, ન તુ પ્રધાનસ્ય બુદ્ધ્યાદિભિઃ સંયોગઃ, તાદાત્યાત્ । નાપિ સત્ત્વરજસ્તમસાં પરસ્પરં સંયોગઃ, અપ્રાપ્તેરભાવાત્ ।
- " પરતન્ત્રમ્ બુદ્ધ્યાદિ । બુદ્ધ્યા સ્વકાર્યેહહુલારે જનયિતવ્યે પ્રકૃત્યાપૂરોડપેક્ષ્યતે, અન્યથા ક્ષીણા સતી નાલમહહુલારં જનયિતુમિતિ સ્થિતિઃ । એવમહહુલારાદિભિરપિ સ્વકાર્યજનને ઇતિ સર્વ સ્વકાર્યેષુ પ્રકૃત્યાડડપૂરમપેક્ષતે । તેન પરાં પ્રકૃતિમપેક્ષમાણં કારણમપિ સ્વકાર્યજનને પરતન્ત્રં વ્યક્તમ્ ।
- " વિપરીતમવ્યક્તમ્ વ્યક્તાત્ । અહેતુમત્, નિત્યં, વ્યાપિ, નિશ્ચિયમ્, યદ્યપ્યવ્યક્તસ્યાસ્તિ પરિણામલક્ષણા ક્રિયા, તથાડપિ પરિસ્પન્દો નાસ્તિ । એકમ્, અનાશ્રિતમ્, અલિડ્ગમ્, અનવયવમ્, સ્વતન્ત્રમ્, અવ્યક્તમ્ ।
- કારિકા ૧૧
- તદનેન પ્રબન્ધેન વ્યક્તાવ્યક્તયોર્વૈધર્મ્યમુક્તમ્ । સમ્પ્રતિ તયોઃ સાધર્મ્યમ્, પુરુષાચ્ચ વૈધર્મ્યમાહ -
- ॥ ત્રિગુણમવિવેકિ વિષયઃ સામાન્યમચેતનં પ્રસવધર્મિ ।
વ્યક્તં તથા પ્રધાનમ્, તદ્વિપરીતસ્તથા ચ પુમાન્ ॥ ૧૧ ॥ ॥
- " ત્રિગુણમ્ ઇતિ । ત્રયો ગુણાઃ સુખદુઃખમોહા અસ્યેતિ ત્રિગુણમ્ । તદનેન સુખાદીનામાત્મગુણાત્વં પરાભિમતમપાકૃતમ્ ।
- " અવિવેકિ । યથા પ્રધાનં ન સ્વતો વિવિચ્યતે, એવમ્મહદાદયોડપિ ન

प्रधानाद्धिविद्यन्ते, तदात्मकत्वात् । अथ वा सम्भूयकारिताऽत्राविवेकिता ।
न हि किञ्चिदेकं पर्याप्तं स्वकार्ये, अपि तु सम्भूय । तत्र नैकस्मात्
यस्य कस्यचित् केनचित्सम्भव इति ॥

ये त्वाहुः - 'विज्ञानमेव उर्षविषादमोडशष्वाद्यात्मकम्, न
पुनरितोऽन्यस्तद्धर्मा' इति- तान् प्रत्याह - विषय इति । 'विषयो'
ग्राह्यः, विज्ञानाद्धिरिति यावत् ।
अत एव सामान्यम् साधारणम्, घटादिवत् । अनेकैः पुरुषैर्गुणीतमित्यर्थः ।
विज्ञानाकारत्वे तु असाधारण्याद्धिज्ञानानां वृत्तिरूपाणां,
तेऽप्यसाधारणाः स्युः, विज्ञानं यथा परेण न गृह्यते,
परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वादित्यभिप्रायः । तथा य नर्तकीभूलतामङ्गे
ऐकस्मिन् भङ्गनां प्रतिसन्धानं युक्तम् । अन्यथा तन्न स्यादिति भावः ।
अयेतनम् । सर्वे एव प्रधानबुद्ध्याद्योऽयेतनाः, न तु वैनाशिकवत् -
यैतन्यं बुद्धेरित्यर्थः ।
प्रसवधर्मि - प्रसवरूपो धर्मो यः सोऽस्याऽस्तीति प्रसवधर्मि ।
प्रसवधर्मोति वक्तव्ये मत्वर्थीयः प्रसवधर्मस्य नित्ययोगमाभ्यातुम् ।
संज्ञपिज्ञपपरिणामाभ्यां न कदाचिदपि विद्युज्यते इत्यर्थः ।
व्यक्तवृत्तमव्यक्तेऽतिदिशति - तथा प्रधानम् इति । यथा व्यक्तं
तथाऽव्यक्तमित्यर्थः ।
ताभ्यां वैधर्म्यं पुरुषस्याह - तद्धिपरीतः पुमान् इति ।
स्यादेतत्- अहेतुमत्वनित्यत्वादि प्रधानसाधर्म्यमस्ति पुरुषस्य,
अेवमनेकत्वं व्यक्तसाधर्म्यम्, तत्तथमुच्यते 'तद्धिपरीतः पुमान्' इति
? अत आह - तथा य इति । यकारोऽप्यर्थः । यद्यप्यहेतुमत्त्वादिः
साधर्म्यम्, तथाऽप्यत्रैगुण्यादिवैपरीत्यमस्त्येवेत्यर्थः ।

कारिका १२

त्रिगुणमित्युक्तम्, तत्र के ते त्रयो गुणाः ? किं य तल्लक्षणम् ? इत्यत
आह -

॥ प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः ।
अन्योन्याभिभवाम्रयजननमिथुनवृत्तयश्च गुणाः ॥ १२ ॥ ॥
गुणाः इति परार्थाः । सत्त्वं लघु प्रकाशकम् इत्यत्र य सत्त्वादयः
कमेण निर्देक्ष्यन्ते । तदनागतावेक्षणो न तन्त्रयुक्त्या वा प्रीत्यादीनां

यथासङ्ख्यं वेदितव्यम् ।

अेतदुक्तं भवति - प्रीतिः सुषुम्, प्रीत्यात्मकः सत्त्वगुणः । अप्रीतिः दुःषुम्,

अप्रीत्यात्मको रजोगुणः । विषादः मोहः, विषादात्मकस्तमोगुणोऽत्यर्थः ।

ये तु मन्थन्ते " न प्रीतिर्दुःखाभावाद्दतिरिच्यते, अेवं दुःषुमपि न

प्रीत्यभावादन्यदिति, तान् प्रति आत्मग्रहणम् ।

नेतरेतराभावाः सुषुमाद्यः, अपि तु भावाः, आत्मशब्दस्य भाववचनत्वात्,

प्रीतिरात्माभावो येषां ते प्रीत्यात्मानः । अेवमन्यदपि व्याप्येयम् ।

भावरूपता यैषामनुभवसिद्धा । परस्परराभावात्मकत्वे तु

परस्परश्रयापत्तेरेकस्याप्यसिद्धेरुभयासिद्धिरिति भावः ।

स्वरूपमेषामुक्त्वा प्रयोजनमाह - प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः " इति ।

अत्रापि यथासङ्ख्यमेव । रजः प्रवर्तकत्वात् सर्वत्र लघु सत्त्वं

प्रवर्तयेत्, यदिति तमसा गुरुणा न नियम्येत, तमोनियतं तु क्वचिदेव

प्रवर्ततीति भवति तमो नियमार्थम् ।

प्रयोजनमुक्त्वा द्वियामाह - अन्योन्याभिभवश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च " "

इति । वृत्तिः - द्विया, सा य प्रत्येकमभिसम्बध्यते ।

" अन्योन्याभिभववृत्तयः " अेषामन्यतमेनार्थवशाद्दुद्भूतेनान्यदभिभूयते ।

तथा हि- सत्त्वं रजस्तमसी अभिभूय शान्तामात्मनो वृत्तिं प्रतिलभते,

अेवं रजः सत्त्वतमसी अभिभूय धीराम्, अेवं तमः सत्त्वरजसी अभिभूय

मूढामिति ।

" अन्योन्याश्रयवृत्तयः " । यद्यथाधाराधेयभावेन नायमर्थो घटते,

तथाऽपि यदपेक्षया यस्य द्विया सा तस्याश्रयः ।

तथा हि- सत्त्वं प्रवृत्तिनियमावाश्रित्य रजस्तमसोः प्रकाशेनोपकरोति,

रजः प्रकाशनियमावाश्रित्य प्रवृत्त्या इतरयोः, तमः प्रकाशप्रवृत्ती

आश्रित्य नियमेनेतरयोरिति ।

" अन्योन्यजननवृत्तयः " । अन्यतमोऽन्यतमं जनयति । जननं य

परिणामः, स य गुणानां सदृशरूपः । अत अेव न उेतुमत्त्वम्,

तत्त्वान्तरस्य उेतोरभावात् । नाप्यनित्यत्वम्, तत्त्वान्तरे लयाभावात् ।

" अन्योन्यमिथुनवृत्तयः " । अन्योन्यसङ्घराः अविनाभाववृत्तय इति यावत् ।

" यः समुच्ये । भवति यात्रागमः -

" अन्योन्यमिथुनाः सर्वे सर्वे सर्वत्र गामिनः ।

रजसो मिथुनं सत्त्वं सत्त्वस्य मिथुनं रजः ॥

तमसश्चापि मिथुने ते सत्त्वरजसी उभे ।

उभयोः सत्त्वरजसोर्मिथुनं तम उच्यते ॥

नैषामादिः सम्प्रयोगो विद्योगो वीपलभ्यते ॥ १३ ॥ ३/८ ॥

कारिका १३

॥ प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः ॥ १३ ॥ ३/८ ॥
 इत्युक्तम्, तत्र के ते इत्यम्भूताः
 कुतश्चेत्यत आह -

॥ सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं यत् य रजः ।

गुरु वरलोकमेव तमः, प्रदीपवन्व्यार्थतो वृत्तिः ॥ १३ ॥ ॥

॥ सत्त्वम् ॥ इति । सत्त्वमेव लघु प्रकाशकमिष्टं साङ्ख्याचार्यैः । तत्र
 कार्योद्गमने छेतुर्धर्मो लाघवं गौरवप्रतिद्वन्द्वं, यतोऽग्नेरुर्ध्वज्वलनं
 भवति । तदेव लाघवं कस्यचित्तिर्यग्गमने छेतुर्भवति, यथा वायोः ।
 अयं करणानां वृत्तिपटुत्वछेतुर्लाघवम्, गुरुत्वे हि मन्त्रानि स्युरिति
 सत्त्वस्य प्रकाशात्मकत्वमुक्तम् ।

सत्त्वतमसी स्वयमङ्कितया स्वकार्यप्रवृत्तिं प्रत्यवसीदन्ती

रजसोपष्टभ्येते- अवसादात् प्रथ्याव्य स्वकार्ये उत्साहं प्रयत्नं कार्येते ।

तद्विदमुक्तम्- ॥ उपष्टम्भकम् ॥ इति । कस्मादित्यत उक्तम् - यलम् ॥ इति ।

तदनेन रजसः प्रवृत्त्यर्थत्वं दर्शितम् ।

रजस्तु यलतया परितस्त्रैगुण्यं यालयत् गुरुणाऽऽवृण्वता य तमसा

तत्र तत्र प्रवृत्तिप्रतिबन्धकेन क्वचिदेव प्रवर्त्यत इति ततस्ततो

व्यावृत्त्या तमो नियामकमुक्तम्- गुरु वरलोकमेव तमः ॥ इति । अवेकारः

प्रत्येकं भिन्नकमः सम्बन्धते, सत्त्वमेव, रज अवे, तम अवेति ।

ननु अते परस्परविरोधशीला गुणाः सुन्दोपसुन्दवत् परस्परं

ध्वंसन्त इत्येव युक्तं प्रागेव तेषामेकक्रियाकर्तृताया इत्यत

आह- ॥ प्रदीपवन्व्यार्थतो वृत्तिः ॥ इति । दृष्टमेतत्, यथा

वृत्तितैलेऽनलविरोधिनी, अथ मिलिते सलानलेन रुपप्रकाशलक्षणं

कार्यं कुरुतः । यथा य वातपित्तश्लेष्माणः परस्परविरोधिनः

शरीरधारणलक्षणकार्यकारिणः । अयं सत्त्वरजस्तमांसि मिथो

विरुद्ध्यान्यधनुवत्स्यन्ति स्वकार्यं करिष्यन्ति य ।

॥ अर्थतः ॥ इति । पुरुषार्थत इति यावत्, यथा य वक्ष्यति-

॥ पुरुषार्थं अवे छेतुर्न केनचित् कार्यते करणम् ॥ इति (का० ३१)

स्यादेतत् - अव्यक्तसिद्धौ सत्यां तस्याविवेकित्वाद्यो धर्माः सिध्यन्ति,
अव्यक्तमेव त्वधापि न सिध्यति, तत्त्वमविवेकित्वादिसिद्धिरत आह-
" कारणगुणात्मकत्वात् " इति ।

अयमभिसन्धिः- कार्यं हि कारणगुणात्मकं दृष्टम्, यथा
तन्त्वाद्विगुणात्मकं पटादि । तथा मलदादिलक्षणानापि कार्येण
सुभङ्गुःप्रमोहदुषेण स्वकारणं सुभङ्गुःप्रमोहात्मकं प्रधानमव्यक्तं
सिद्धं भवति ।

कारिका १५-१६

स्यादेतत् - 'व्यक्तात् व्यक्तमुत्पद्यते' इति कणभक्षाक्षयरणतनयाः ।
परमाणवो हि व्यक्ताः, तेभ्यो द्यव्युक्त्यादिक्रमेण पृथिव्यादिलक्षणं
कार्यं व्यक्तमारभ्यते । पृथिव्यादिषु च कारणगुणकमेण
रूपाद्युत्पत्तिः । तस्मात् व्यक्तात् व्यक्तस्य तद्गुणस्य योत्पत्तेः
इतमदृष्टयरणाव्यक्तेनेत्यत आह -

॥ भेदानां परिभाषात् समन्वयात् शक्तिः प्रवृत्तेश्च ।
कारणकार्यविभागादविभागाद्वैश्वरूप्यस्य ॥ १५ ॥ ॥

॥ कारणमस्त्यव्यक्तम्, प्रवर्तते त्रिगुणतः समुद्ययश्च ।
परिणामतः सलिलवत् प्रतिप्रतिगुणाश्रयविशेषात् ॥ १६ ॥ ॥

" भेदानाम् " इति । भेदानां - विशेषाणां मलदादीनां
भूयन्तानां कार्याणां कारणं- मूलकारणमस्त्यव्यक्तम् । कुतः
" ? कारणकार्यविभागादविभागाद्वैश्वरूप्यस्य । कारणे सत् कार्यमिति स्थितम् ।
तथा य यथा कूर्मशरीरे सन्त्येवाऽऽङ्गानि निःसरन्ति विभज्यन्ते-
'एतं कूर्मशरीरे, अतान्येतस्याङ्गानि'- इति । अयं निविशमानानि
तस्मिन् अव्यक्तीभवन्ति । अयं कारणामृत्पिण्डाद्धेमपिण्डाद्वा कार्याणि
घटमुकुटादीनि सन्त्येवाविर्भवन्ति विभज्यन्ते । सन्त्येव पृथिव्यादीनि
कारणात्तन्मात्रादाविर्भवन्ति विभज्यन्ते, सन्त्येव च तन्मात्राण्यलङ्कारात्
कारणात्, सन्त्येवालङ्कारः कारणान्मलतः, सन्त्येव च मलान् परमाव्यक्तात् ।
सौडयं कारणत् परमाव्यक्तात् साक्षात् पारम्पर्येणान्वितस्य विश्वस्य कार्यस्य
विभागः ।

प्रतिसर्गे तु मृत्पिण्डं सुवर्णपिण्डं वा घटमुकुटाद्यो
विशन्तोऽव्यक्तीभवन्ति । तद्वारणरूपमेवानभिव्यक्तं

कार्यमपेक्ष्याव्यक्तं भवति । अत्र पृथिव्याद्यस्तन्मात्राणि विशन्तः
स्वापेक्षया तन्मात्राण्यव्यक्तयन्ति । अत्र तन्मात्राण्यलङ्कारं
विशन्त्यलङ्कारमव्यक्तयन्ति, अत्र मलङ्कारो मलान्तमाविशन्
मलान्तमव्यक्तयति, मलान् प्रकृतिं स्वकारणं विशन् प्रकृतिमव्यक्तयति ।
प्रकृतेस्तु न क्वचिन्निवेशेति सा सर्वकार्याणामव्यक्तमेव ।
सोऽयमविभागः प्रकृतौ वैश्वरूपस्य - नानावृत्तस्य कार्यस्य,
स्वार्थिकः च्यम्, तस्मात् कारणे कार्यस्य सत एव विभागाविभागाभ्यामव्यक्तं
कारणमस्ति ।

इतश्चाव्यक्तमस्तीत्यत आह - शक्तिः प्रवृत्तेश्च । इति ।

कारणशक्तिः कार्यं प्रवर्तत इति सिद्धम्, अशक्तात् कारणत्वात्
कार्यस्यानुपपत्तेः, शक्तिश्च कारणगतो न कार्यस्याव्यक्तत्वादन्या । न हि
सत्कार्यपक्षे कार्यस्याव्यक्तताया अन्यस्यां शक्तौ प्रमाणमस्ति, अयमेव हि
सिकताव्यस्तिलानां तैलोपादानानां भेदो यदेतेष्वेव तैवमस्त्यनागतावस्थं
न सिकतास्त्विति ।

स्यादेतत् - शक्तिः प्रवृत्तिः कारणकार्यविभागाविभागौ च मलत एव
परमाव्यक्तत्वं साधयिष्यतः, कृतं ततः परेणाव्यक्तेनेत्यत आह -
" परिभाषात् " इति । परिमितत्वात्, अव्यापित्वादिति यावत् । विवादाध्यासिता
मलदादिभेदा अव्यक्तकारणवन्तः, परिमितत्वात्, घटादिवत् । घटाद्यो
हि परिमिताः मृदाद्यव्यक्तकारणका दृष्टाः । उक्तमेतद्यथा
कार्यस्याव्यक्तावस्था कारणमेवेति, यन्मलतः कारणं यत् परमाव्यक्तम्,
ततः परतराव्यक्तकल्पनायां प्रमाणाभावात् ।

इतश्च विवादाध्यासिता भेदाः अव्यक्तकारणवन्तः, समन्वयात् " ।

भिन्नानां समानवृत्ता समन्वयः । सुषुप्त्युत्थमोऽसमन्विता हि
बुद्ध्याद्योऽध्यवसायादिलक्षणाः प्रतीयन्ते । यानि च यद्रूपसमनुगतानि,
तानि तस्वभावाव्यक्तकारणानि, यथा मृद्धेमपिण्डसमनुगता घटमुकुटाद्यो
मृद्धेमपिण्डाव्यक्तकारणका इति कारणमस्त्यव्यक्तं भेदानामिति सिद्धम् ।
अव्यक्तं साधयित्वा अस्य प्रवृत्तिप्रकारमाह - प्रवर्तने त्रिगुणतः " इति ।
प्रतिसर्गावस्थायां सत्त्वं रजस्तमश्च सदृशपरिणामानि भवन्ति ।

परिणामस्वभावा हि गुणा नापरिणाम्येण्येण्यवतिष्ठन्ते । तस्मात् सत्त्वं
सत्त्ववृत्तया, रजो रजोवृत्तया, तमस्तमोवृत्तया प्रतिसर्गावस्थायामपि
प्रवर्तते । तद्विदमुक्तं - त्रिगुणतः " इति ।

प्रवृत्त्यन्तरमाह - समुदयाख्य " " इति । समेत्य उदयः - 'समुदयः'
समवायः । समुदयश्च गुणानां न गुणप्रधानभावमन्तरेण
सम्भवति, न य गुणप्रधानभावो वैषम्यं विना, न
य वैषम्यमुपमर्दोपमर्दकभावादृते, इति मङ्गलादिभावेन
प्रवृत्तिर्द्वितीया ।
स्यादेतत्- कथमेकत्रपाशां गुणानामनेकत्रपा
प्रवृत्तिरित्यत आह - परिणामतः सखिलवत् " " इति ।
यथा हि वारिद्विमुक्तमुदकमेकरसमपि तद्भूविकारानासाध
नारिडेलतालतालीबिल्वचिरबिल्वतिन्दुकामलकप्राचीनामलककपित्थङ्गलरसतया
परिणामन्मधुराम्लवपातिक्तकषायकटुतया विकल्पते,
अेवमेकैकगुणसमुद्भवत् प्रधानं गुणमाश्रित्याप्रधानगुणाः परिणामभेदान्
प्रवर्तयन्ति । तद्विदमुक्तम्- प्रतिप्रतिगुणाश्रयविशेषात् " " ।
अेकैकगुणाश्रयेण यो विशेषस्तस्मादित्यर्थः ।
कारिका १६

Encoded and proofread by Dhaval Patel drdhaval2785 at gmail.com

sA NkhyatattvakaumudI

pdf was typeset on March 24, 2024

Please send corrections to sanskrit@cheerful.com

